

Головна ▶ Дослідження ▶ Денис Шаталов. Місто кривого Рога. «Козацький міф» на локальному рівні: криворізький випадок. Частина 2*

ДЕНИС ШАТАЛОВ. МІСТО КРИВОГО РОГА. «КОЗАЦЬКИЙ МІФ» НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ: КРИВОРІЗЬКИЙ ВИПАДОК. ЧАСТИНА 2*

📅 21 June 2021

[Див. Частина 1](#)

Патріотична опозиція

Епізод зі святкування 238-ї річниці з дня заснування міста Кривого Рога. Джерело: Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету

https://kr.gov.ua/fotogalbomi_po_rokakh/2013_rik/svyatkuvannya_238_i_richnitsi_z_dnya_zasnuvannya_mista_krivogo_roga

Хоча і підкріплена джерелами, дата «1775» мала один суттєвий «недолік» з точки зору довіри до неї: її пошуки оголошувалися ініціативою міськкому, а сама вона передбачала святкування ювілею зовсім скоро після її визначення. Для людей, далеких від студій історії Степової України у XVIII ст., але добре знайомих з традиціями радянського ідеологічного апарату, висновок про «замовність» дати «1775» виглядає хіба не самоочевидним. Припускаю, саме тому для зайвої переконливості на пам'ятному обеліску і в газетній публікації^[1] наводилися архівні реквізити цитованих документів. Це мало розвіювати сумніви в тому, що дата є продуктом творчості місцевих партійних керівників, які вирішили вигадати привід для святкувань.

Пам'ятний знак заснованому в 1775 році новому поштовому тракту, який дав початок розвитку поселення Кривий Ріг (2013). Фото автора (21 березня 2021 р.)

За браком джерел (їх, ймовірно, можна виявити опрацювавши документи КДБ) важко визначити, як загал містян сприйняв історію з раптовим «помолодшанням» міста на сотню років та, відповідно, відрізанням пласту запорозької минувшини. Гучно виказувати сумніви ще було не прийнято.

Борис Кравець відтворив (у 2004 р.) реакцію свого батька на прочитання публікації Ракітіна у 1971 р. наступним чином:

– А про Матвія Рога хоча б тобі півслова [...] Пише, що ні в яких документах не згадується про Кривий Ріг часів козаччини. Ще він пише, що Кривий Ріг було засновано за наказом графа П. О. Рум'янцева-Задунайського в той рік, коли руйнували Запорозьку Січ. Дивно, дуже дивно. Нам батюшка в школі не так розказував. Він говорив, що з давніх-давен тут поселилися козаки, і водив нас на козацьку могилу. З двох одне: або Ракітін не там шукав, або погано шукав [...] ...Нашій садибі.. вже давно перевалило за двісті років...

Невідомо, щоправда, наскільки точно автору вдалося пригадати батьківські контраргументи три десятки років потому. Але, очевидно, якась неформальна «опозиція» новій версії походження міста, сперта на попередні уявлення, сполучені зі сприйняттям козацтва як синоніма українства, могла існувати.

Публічне заперечення «радянської» дати розпочалося тільки напередодні розпаду Радянського Союзу. У першому випуску криворізького альманаху «Саксагань» (червень 1991 р.) було вміщено статтю місцевого журналіста та краєзнавця Володимира Стецюка «Есть ли у города прошлое?». У ній автор безапеляційно заявив, що «Даже дата основания Кривого Рога как поселения до сих пор не установлена. Кому-то захотелось отметить в 1975 году его 200-летие и без серьезных научных изысканий за точку отсчета был взят день основания в 1775 году почтовой станции, хотя целый ряд документов свидетельствует о том, что к этому времени Кривой Рог был уже достаточно многолюдным поселением, в котором в 1761 году... была построена Николаевская церковь».

Далі автор посилався на згадки назви Кривий Ріг у 1761 та 1769 р. у січових документах^[5], розміщеня тут у 1770 р. Ставки Коша та знахідку на місці битви під Берестечком своєрідних червоних «олівців», виготовлених з криворізького гематиту^[6], що однозначно трактувалося як вказівка наявності поселення. Такий підхід, із ігноруванням аргументів Попова-Ракітіна та джерел, на які вони спиралися й фактичним поверненням до уявлень початку ХХ ст., задав напрямок ініціативі за перегляд версії про походження поселення Кривий Ріг, яка триває і досі.

Яків Ракітін пішов з життя 14 листопада 1990 р.^[7] Тож «тримати оборону», відстоюючи дату «1775», довелося вже одному Петру Варгатюку (киянину з 1975 р.). Петро Логвинович у своїх текстах продовжував, посилаючись на джерела, наполягати на сформованому станом на 1975 р. положеннях та критично розбирав аргументи прихильників версії про «давнє козацьке поселення», зокрема й їхню безсумнівну довіру до даних статистичних видань другої половини ХІХ ст. та загальний логічний рівень доказів. Спираючись на історіографію та джерела ХVІІ-ХVІІІ ст. він також доводив відсутність умов для існування якогось поселення тут у запорозькі часи^[8]. Полеміка за участі Варгатюка на сторінках міської періодики тривала до самої його смерті (31 липня 2000 р.)^[9].

Після цього за відсутністю опонентів «партія козацької давнини» фактично монополює представлення у міському публічному просторі. Якщо визначення Поповим та підтвердження Ракітіним на підставі джерельних пошуків дати 1775 р. було справжньою революцією для уявлень про виникнення поселення, то позицію противників цієї дати можна назвати «козакофільською реакцією». Головними її провідниками виступають заступник директора Криворізького краєзнавчого музею Олександр Мельник^[10], його колега, старша наукова співробітниця музею Ірина Стеблина^[11] та вже згаданий журналіст Володимир Стецюк.

Положення, які три десятки років транслують прихильники версії про «давнє козацьке поселення» відзначаються сталістю: починаючи з 1991 р. у численних їхніх текстах та виступах відтворюється загалом один набір аргументів^[12]. Найповнішим їхнім зводом можна вважати працю О. Мельника та І. Стеблини «Про літочислення Кривого Рогу» (2015).

Зусилля авторів книги, рівно як і їхніх однодумців, спрямовані на заперечення аргументів Ракітіна та Варгатюка (у тій частині, коли вони просто не ігноруються) і доведення, що поселення Кривий Ріг виникло як козацький зимівник, а не розвинулося від заснованої Кошем у останні місяці існування Січі на вимогу російського генерала поштової станції.

Робиться це, щоправда, на підставі дуже дивних побудов та маніпуляцій. Наприклад, Мельник та Стеблина наполягають на тому, що перша згадка про поселення Кривий Ріг відноситься до 1734 р.:

У 1734 році, після повернення козаків у російське підданство, на землях Війська Запорозького було започатковано паланковий поділ. Зокрема, була створена Інгульська (друга назва – Перевізька) паланка, до складу якої увійшов зимівник Кривий Ріг^[13].

Джерелом цих знань, щоправда, вказуються не якісь документи січового архіву, а «Історія запорожських козаків» Д. І. Яворницького. При перевірці посилання стає очевидним, що криворізькі краєзнавці дату «1734» відверто «притягнули за вуха». На відповідних сторінках у Яворницького (с. 15-16) йдеться про обставини повернення запорожців під російську державу у 1734 р. А єдина згадка Кривого Рогу у праці стосується вже опису адміністративного поділу Вольностей «під кінець історичного існування запорожських козаків». При цьому, наводячи перелік сіл та зимівників Інгульської паланки, з Кривим Рогом серед них, Яворницький обійшовся без жодного посилання (с. 128)^[14]. Тим не менш, дата «1734» просувається прихильниками задоволення місцевої історії як безсумнівна.

«Технологія» цієї побудови розкрита при першій її публічній презентації у 1995 р.:

В розділі «Військовий і територіальний устрій Запорожжя» «Історії запорожських козаків» Дмитра Яворницького читаємо: «Інгульська, чи Перевізька, паланка була розташована вздовж лівого берега ріки Інгульця, у північній частині нинішнього Херсонського повіту... Окрім того, до неї належали села та кілька зимівників: Квакове, Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитна. Шестірня, Пономарева, Кривий Ріг, Милове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін.» (т. 1, стор. 128, Львів, 1990 р.). Отже, Кривий Ріг згадується як козацький зимівник у складі Інгульської паланки. Поділ на паланки за припущенням автора, хоч точної дати, звісно, не встановлено, було запроваджено у 1734 р.^[15]

В тому, що у вищенаведених цитатах ми стикаємося не просто з недосконалістю формулювань, які дозволяють двозначно прочитати текст, і дата «1734» означає не тільки час створення паланки, до складу якої *колись потім* увійшов Кривий Ріг, переконує пряма вказівка у пізнішому тексті, підготованому за участі даних авторів: «ще Дмитро Яворницький, який під 1734 роком у переліку 12 зимівників згадує зокрема й криворізький»^[16],

Приблизно такий же рівень обґрунтованості й переконливості мають й інші аргументи. Як пам'ятаємо, з кінця ХІХ ст. і до 1960-х рр. у текстах про Кривий Ріг згадувалася церква, за Гавриїлом (Розановим) (1848) побудована тут у 1761 р. Щоправда, за відомостями кінця ХVІІІ ст., як це визначив ще Я. Ракітін, раніше 1785 р. церква у поселенні не згадується^[17]. Верифікацію даних праці Розанова здійснив київський дослідник Анатолій Пивовар. За його висновком, у «Хронологіко-історическом описаніи церквей епархії Херсонской и Таврической» маємо і випадки неперевіреної чи помилкової інформації в результаті редакційних збоїв, коли зазначена дата закладання церкви виходить далеко за межі реалій тогочасної історії краю, що, зокрема, стосується першої за хронологічним переліком Миколаївської церкви міста Новомиргорода, помилкових відомостей про церкви Малої Виски, Куколівки, Кривого Рогу, Іванківців, Андріївки (Любомирського) та ряду інших^[18].

У «Ведомости о церкви Николаевской состоящей Новороссийскаго военного поселения 9го Кавалерийскаго Округа в селении Кривом Рогѣ за 1836 год» зазначено:

Построена 1783 года тщанієм прихожан. Зданієм деревянная, с колокольнею каменною крѣпка. Престол в ней один во имя Святителя Николая^[19]

Щоправда, метричні книги цієї церкви раніше за 1785 р. не відомі^[20], у церковних джерелах вона згадується з 1784-1785 рр.^[21] Але, усвідомлюючи відсутність інформації про храм у більш ранніх документальних джерелах, Мельник та Стеблина не готові розстатися зі «старою» церквою та визнати можливість помилки у текстах середини-другої половини ХІХ ст. Тож, відзначивши, що починаючи з праці Гавриїла (Розанова) у низці дореволюційних видань спорудження Миколаївської церкви датували 1761-1763 рр., автори пояснюють брак будь-яких згадок про неї у архівних документах тим, що в грудні 1768 – січні 1769 років на Україну було здійснено один з найбільших за всю історію татарських набігів... На початку січня 1769 року в Кривому Розі знаходився загін козаків на чолі з полковником Скиданом. ...Вірогідно, невеликий загін не зміг протистояти навалі, і Кривий Ріг, включаючи церкву, було спалено.

Наступне повідомлення про те, що церква св. Миколая відбудовується, датується 1785 роком. Це також опосередковано підтверджує можливість знищення першої церкви татарами^[22].

Перед цим Мельник та Стеблина, посилаючись на це ж саме джерело, визначили запаси сіна у «зимівнику Кривий Ріг»^[23]:

Про наявність сіна в зимівнику Кривий Ріг на початку 1769 року, підчас найважчої зими 1768-1769 років, вказує документ № XXVII, якого наводить відомий історик І. М. Тернавський у книзі «Из истории Запорожского края» (1904 р.)^[24]. З нього випливає, що полковник Скидан через малі запаси сіна у зимівнику Кривий Ріг був змушений частину козаків свого загону розмістити по інших зимівниках по Саксагані і Базавлуку^[25].

Документ, на основі якого автори змогли зробити всі ці висновки, наведено у якості додатку до книги. Читач може особисто впевнитися у релевантності вищезитованих міркувань:

1769 г. генваря 9-го [...] Изсостоящих пречки Ингульць пригидну войсковом старшннѣ Носане, да вКривом Розѣ вречки Саксаганѣ приполковнику Скъдану Запорожского Войска команди, коѣ-там так, как іпротчіе здѣшніе команди разстапленни для предосторожности отнеприятельского татарского нападешя, что представляет обявленные Носан и Скъдан, яко сѣно для лошадей вкомандах их весма малое число остаецца. то вразсужденіѣ, если сѣна вовсе нестанет втѣх мѣстах илошади находи... пасутца наподножном кормѣ, анеприятел движеніе свое приимет, топоізнуренію здешних лошадей невосползовалсяб часть казаков приговоренно оттол спронсаннх мѣст, Ингульца іКривого Рога, снять ірасположытца снятым козакам приатаманах порекам Саксагани (и) Базаалуки іКамянкн, призимовныках, насѣнах имеющихся находясь всегда внедриманной осторожности іготовности котпору вслучаѣ неприятельского напаленіѣ іиоиску [...]

До речі, окрім всього іншого, Мельника та Стеблину не бентежить, що вони одночасно твердять про Кривий Ріг як про зимівник, тобто невелике господарство буквально з декількох землянок чи хат^[27], та церкву в ньому, яка має вказувати на солідний розмір поселення («з церковних джерел відомо, що храми зазвичай засновувалися при наявності поселення, де вже було сто ревізьких душ». С. 20).

Такий же рівень має інтерпретація археологічних матеріалів. Досліджене на території історичної частини міста чоловіче поховання автори, на підставі знайденої у ньому денгі 1731 р., датують не пізніше 1733 р. Обґрунтовується це тим, що з цього року такі монети почали масово вилучатися з обігу. А на основі даного твердження зроблено наступний висновок:

...знайдена денга могла потрапити в поховання в 1731-1733 роках. За методологією сучасної регіоналістики достовірним вважається календарне датування на підставі знахідок монет. Згідно з принципом асоціацій, поховання є закритим комплексом, який швидко сформувався в часі (кілька днів), і тому могили датуються тим періодом, що і знайдені в них артефакти (так званий закон Ворсо). Таким чином, маємо достатньо надійне джерело, що вказує на існування населеного пункту на території історичного ядра Кривого Рогу в першій третині ХVІІІ століття^[28].

Відсутність логічних підстав для такого твердження його авторів, схоже, жодним чином не бентежить. Очевидно, що одиничне поховання може бути лише дуже опосередкованим свідченням наявності поселення. Вельми сумнівним видається і його датування – знахідка монети свідчить лише про те, що поховання не може датуватися раніше року її чеканки. Проте може відноситися до майже на сторіччя пізнішої дати. Твердження про вилучення вказаних монет з обігу у 1733 р. підкріплюється у книзі посиланням на працю вел. князя Георгія Михайловича «Монеты царствования императрицы Анны Иоанновны» – але при цьому на зазначених сторінках (с. 53, 85) жодних вказівок на

вилучення з обігу денег 1731 р. немає^[30]. Більше того, денгі зр. 1730 р., що карбувалися до 1754 р., перебували в обігу до кінця 1820-х рр.^[31]

Задля економії обсягу, я не стану вдаватися до детального розбору решти доводів прихильників «давнього козацького поселення» – але з усією відповідальністю зазначу, що подібний вищенаведеним прикладам рівень обґрунтувань має буквально кожний аргумент. До них належать посилення на розрізнені карти західного походження XVI-XVIII ст. із вказівками якихось поселень в районі злиття Інгульця та Саксагані, на кшталт «Gelubova Lugula», інтерпретації всіх згадок назви Кривий Ріг у січових документах як назви поселенця, а не урочища, зокрема коли мова йшла про розміщення там у 1770 р. Ставки Коша^[32]. У одному випадку, щоправда, згадка зимівника Богацького при урочищі Кривий Ріг у 1762 р. не викликає заперечень (С. 6). А разом з тим вона ж зайвий раз підкреслює, що зимівник в урочищі Кривий Ріг називався, подібно до інших, за іменем власника – і проіснував відносно недовго, з огляду на відсутність його пізніших згадок. Археологічні матеріали, зокрема знахідки скла під час шурфування у старій частині міста, датовані авторами XVII – початком XVIII ст. (щоправда, як видно з посилань, визначено це просто шляхом порівняння артефактів із промальовками у каталозі знахідок з Новобородицької фортеці) також мають переконувати у давньому існуванні поселення.

Авторами також пропонується розглядати версію походження назви міста від кошового 1660-х Івана Рога: «можливо, в зимівнику, який йому належав, у цей час господарював його батько, що був, згідно з фольклорними джерелами, “кривим” на одне око»^[33]. Цікаво, що у пізнішій праці Мельник та Стеблина вже однозначно подають Івана Рога як засновника міста – хоча і датують цю подію 1730-ми роками^[34].

Зазначу, що окрім дуже вільної інтерпретації археологічних знахідок, текстів джерел та історичних праць, аргументація «партії давнини» має інший суттєвий недолік – вона повністю «краєзнавча». Події місцевої історії пропонується розглядати фактично у вакуумі, абсолютно відірвано від загального контексту життя регіону у XVII-XVIII ст. Свого часу Авраму Попову вистачило ознайомлення із роботами Мишецького, Скальковського та Яворницького, щоб дійти однозначного висновку про відсутність умов для існування поселення при урочищі Кривий Ріг до 1775 р. Мельник та Стеблина, наполягаючи на існуванні біля злиття Інгульця і Саксагані якогось відносно великого населеного пункту у середині XVIII ст., не враховують, що у такому випадку він мав лежати посеред порожніх степів, винесений на півсотні кілометрів південніше за лінію поселень, прикритих Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком і російськими фортецями та на півтори сотні західніше зони запорозьких поселень по Дніпру і Самарі. У 1750-ті – 1760-ті засновувалися населені пункти, що розташовані на території сучасних Кіровоградської та півночі Дніпропетровської областей^[35]. Що мали робити мешканці уявленого села Кривий Ріг посеред степів, відірвані від інших поселень та Січі, лишається загадкою. Як загадкою слід вважати і те, чому згадки такого помітного населеного пункту повністю проігноровані у джерелах середини XVIII ст. і доводити його існування приходиться лише за допомоги вищерозглянутих побудов.

Козакофілія як синонім українського патріотизму

Ідеологи задавнення історії Кривого Рогу не приховують, що для них йдеться не про суто наукову історичну суперечку. Зокрема, Мельник та Стеблина твердять, що Свого часу це питання [визначення дати заснування міста – Д. Ш.] вирішувалося на засадах партійності та існуючих тоді ідеологічних стереотипів. Це сприяло заангажованій систематизації фактів з історії Кривого Рогу та їх інтерпретації в руслі спрямованості проросійської історичної традиції про роль імперії в розвитку півдня України. Накопичені на сьогоднішні дані історичного краєзнавства, згідно з методологічними засадами української регіоналістики, вимагають розглядати історію будь-якого населеного пункту – військового, економічного, етнічного – з врахуванням адміністративно-територіальної історії Війська Запорозького^[36].

Більш категоричний їхній однодумець Володимир Стецюк. На його переконання (2008), «партійне» визначення дати 1775 р. окрім ювілейної кон'юнктури

мало, очевидно, і більш далекий приціл – відрізати Кривий Ріг від запорозького коріння. Згадаймо, що 1775 рік – це рік руйнації Запорозької Січі Катериною II, а відтак історію виникнення і подальшого розвитку міста пов'язували таким чином виключно з російською колонізацією краю [...]

Наслідки цих і їм подібних ідеологічних диверсій, спрямованих на спотворення української історії, відчуваємо й донині. Очевидно, керуючись саме цим радянсько-московським літочисленням і трактуванням історії, ...Володимир Путін у приватній розмові з американським президентом Дж. Бушем... дозволив собі заявити, що Україна взагалі ніяка не держава, бо Крим і східна частина її території просто подаровані Росіїю.

[і т.д.]^[37]

Натомість Стецюк, подавши власну версію минувшини Запорожжя та його відносин із московською владою, пропонує в історії Кривого Рогу «подивитися далі – в героїчне і славне минуле Запорозького краю, туди, де видніються контури козацького зимівника і починається наше коріння»^[38].

Отже, боротьба за давнє козацьке минуле Кривого Рогу для її активістів має очевидний ідеологічний зміст. Характерне ще для світогляду народників другої половини XIX ст. ототожнення запорожців із українством, притаманне і сьогоднішній суспільній думці, передбачає проектування на обставини заселення Степової України у XVIII ст. оптики українсько-російського протистояння. Підкреслення запорозького першоосвоєння цих земель та акцент на запорозькому походженні населених пунктів має наголосити український характер територій, в той час як сумніви у причетності запорожців до якихось процесів сприймаються як лояльність до Москви та російської експансії – не залежно від того, які свідчення ми маємо у джерелах кінця XVIII ст.^[39] Приписувані справі встановлення на початку 1970-х рр. дати «1775» російсько-імперські мотиви були, щоправда, відсутні в риторичній публікації, промов та змісті офіційних заходів під час святкування 200-річчя міста у 1975 р.^[40], рівно як і у системі аргументації Попова, Варгатюка та Ракітіна. У радянський час ніхто не заперечував запорозької минувшини Криворіжжя та козацьких витоків поселення.

Хиткість власних аргументів криворізькі прихильники «запорозької давнини» компенсують активністю у просуванні своєї версії на публічному та офіційному рівні, яка до того ж відбувається за умов відсутності опонентів. І, варто визнати, мають успіхи.

У «Списку історичних населених місць України», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878, Кривий Ріг значиться як поселення, перша згадка про яке відноситься до середини XVII ст.^[41]

Щоправда, не відомо, чия конкретно це «заслуга» і на підставі чого визначено час цієї згадки^[42]. Втім, прихильники «давнього козацького поселення» зараз апелюють до цього документу як до прецеденту офіційного визнання їхньої точки зору^[43].

Другим прикладом визнання власної позиції «партія давнини» розглядає статтю про Кривий Ріг в «Енциклопедії історії України» (2008). Авторка матеріалу^[44], Ярослава Верменич, виглядає що довірилася відомостям наявних в її розпорядженні текстів з місцевої історії^[45], і при написанні короткої енциклопедичної статті не стала перевіряти обґрунтованість тверджень про існування зимівника та відношення його до Івана Рога. Тож у її статті фактично переказано аргументи «партії давнини»:

Першим постійним поселенням на тер., що нині входить до меж сучасного міста, був зимівник. Він згадується у складі створеної 1734 Інгульської паланки. Його буд-во пов'язують з іменем козака І. Рога, який в 60-70-х рр. 17 ст. обирався кошовим

отаманом Чортотлицької Січі. Від 1770 в цьому зимівнику була розташована ставка Коша Запорозької Січі^[45].

Але, разом з тим, вона не стала твердити і про його прямий зв'язок із сучасним містом:

Після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 по тутешній тер. проліг новий поштовий тракт, одна зі станцій якого 1775 була заснована в місц. урочищі – К.Р. Біля станції утворилося поселення з однойменною назвою, згодом воно отримало статус держ. слободи^[46].

Подібне визнання, схоже, надихнуло Мельника та Стеблину подати свої обґрунтування передатування офіційної міської історії на розгляд «членів виконкому і громадськості міста» у 2014 р. Ним вони запропонували вести літочислення Кривого Рогу «беручи за базову дату 1730 рік, коли вже існувало поселення (зимівник)», а разом з тим «дату середина XVII ст. вживати в значенні “час першої згадки про Кривий Ріг”»^[47]. Дивність цих пропозицій, рахуючи наявність часу «першої згадки», але відсутність самої згадки, рівно як і безпідставність дати «1730» до уваги не бралися.

Очевидно, як наслідок обговорень пропозиції краєзнавців, наприкінці 2014 р. заступниця криворізького міського голови Валентина Берлін звернулася до Інституту Історії АН України із запитом щодо можливості передатування часу заснування Кривого Рогу. Відповідь на нього опублікували Мельник та Стеблина:

Інститут історії України НАН України не заперечує проти уточнення даних щодо утворення міста Кривий Ріг відповідно до відомостей, вміщених у «Енциклопедії історії України» (Т. 5, – С. 322-323). Принагідно просимо звернути увагу на те, що дата 1734 р. – це дата створення Інгульської паланки у складі якої і згаданий вперше зимівник під назвою «Кривий Ріг». Існував він, якщо пов'язувати його з іменем козака І. Рога, з середини XVII ст., (у 60-70-х рр. XVII ст, І. Рог обирався кошовим отаманом Січі). Іван Рог згаданий у монографії В. Голобуцького «Запорожское казачество» (К, 1957) у зв'язку з походами запорожців 1667 р. на Крим (С. 315). Очевидно, на підставі цих відомостей, а також датування в «Енциклопедії українознавства» (Т 3) у «Списку історичних населених місць» зафіксована орієнтовна дата (середина XVII ст.).

Процес утворення м. Кривий Ріг виявився тривалим. З огляду на сучасні методологічні підходи історичної урбаністики у ньому варто розмежовувати:

- 1) дату першої згадки зимівника (1734 р.)
- 2) початок виконання зимівником адміністративних функцій, як центру розташування Коші Запорозької Січі (1770 р.);
- 3) дату заснування слободи Кривий Ріг (1775) [...]
- 4) дату набуття слободою функцій волостного центру (1781 р.)

Отже, визначення точного часу заснування міста Кривий Ріг потребує додаткових джерельних та археологічних пошуків...^[48]

Автор офіційної відповіді, схоже, оперував набором «фактів», запропонованим тими ж криворізькими ентузіастами задавнення міської історії. Тож, «на світ» знову було витягнуто кошового Рога – весь зв'язок якого із міською історією проводиться на основі співзвуччя його імені та назви поселення. І, очевидно, автор відповіді Інституту історії, Геннадій Боряк, має рацію – саме згадка у монографіях з історії козацтва кошового Рога «перетворилася» на першу згадку Кривого Рога у свідомості сучасних авторів. Аналогічно і дата «1734» як час (?) створення паланки, до якої начебто входив колись зимівник «Кривий Ріг» «легким рухом руки» стала визнаним часом його заснування (при цьому, звісно, замовчується, що така хронологія є лише наслідком вільних інтерпретацій тексту Яворницького, а не праці з першоджерелами).

Фундамент Церкви Святого Миколая 1862 р. та «підлога» церкви 1761 р.). Фото автора (21 березня 2021 р.).

Підпис на табличці: «Ділянка підлоги з азбестового сланцю церкви св. Миколая Чудотворця. 1761-1769»

Цікаво, що після заяви про знахідку у 2016 р. при розкопках на території колишньої Миколаївської церкви гривеника 1726 р.^[49] вся система аргументації стосовно датування часу виникнення поселення на підставі денги 1731 р. була перенесена вже на цю монету і рік її чеканки^[50]. На думку Олександра Мельника, тепер є підстави вести мову вже про 1726 р. як дату заснування зимівника.

До речі, після згаданих розкопок було музеєфіковано розчищені рештки фундаменту кам'яної церкви 1862 р. І тепер на цьому місці у пояснювальному матеріалі на атріумі містянам розповідається про «церкву 1761 р.», що раніше «існувала» на цьому місці, а за декілька метрів навіть демонструються її «рештки»: «ділянка підлоги з азбестового сланцю церкви св. Миколая Чудотворця 1761-1769». Виглядає вона явним новотвором, втім цей факт на супроводжувальній табличці «скромно замовчано». Важко визначити, що у авторів цієї «знахідки» превалює – власна впевненість у існуванні цього храму, чи бажання затвердити у свідомості містян «давнє козацьке коріння» міста^[51].

Черговий привід публічно підняти питання дати заснування Кривого Рогу місцева «партія давнини» отримала у зв'язку із виказаною Інститутом національної пам'яті на початку 2019 р. ідеєю «деколонізації» історії України і переглядом дат заснування міст Півдня у бік їхнього за давнини, що, відповідно, має нівелювати уявлення про роль Російської імперії у освоєнні причорноморських степів та вплив сучасної російської ідеології «Новоросії» на населення регіону^[52]. Тож 29 березня 2019 р. Олександр Мельник, Ірина Стеблина, Володимир Стецюк та Віталій Стецкевич^[53] направили до УІНП лист, пропонуючи «деколонізувати» і офіційну історію Кривого Рогу. Мотивується це тим, що його дату заснування

з суто ідеологічних міркувань було штучно віднесено до періоду колонізації краю Російською імперією, а не до попередньої доби перебування цих земель у складі Запорозької Січі [...] Об'єктивно: внаслідок такого підходу вік Кривого Рогу як поселення значно «укорочено» і дату його народження штучно вписано в російську великодержавну концепцію «освоєння земель Малоросійських». Це – по-перше. А по-друге, при такому підході абсолютно ігнорується попередня історія цього козацького краю, зокрема історія його заселення та виникнення козацьких першопоселень-зимівників, які з'явилися тут не пізніше XVII сторіччя – задовго до російського проникнення («інвазії») на ці терени^[54].

На підтвердження давнини козацького поселення у листі наводиться вже відомий нам набір аргументів. Серед них згадка Яворницьким «під 1734 роком у переліку 12 зимівників» криворізького^[55], «свідчення про те, що в цей же час тут було поселення отамана Івана Рога» і трагічна історія «спаленої татарами» Миколаївської церкви, «відома» з рапорту полковника Скидана. Іншими аргументами виступають «Gelubowa Lugula» та подібні дива західних карт, згадки назви «Кривий Ріг» у документах Кошу середини XVIII ст., які однозначно тлумачаться як назва поселення та результати археологічних розкопок, зокрема нумізматичні знахідки – денга 1731 р. та гривеник 1726 р. Наостанок автори звернення посилаються на вже відомі нам офіційні документи, інтерпретуючи їх як знак підтримки їхньої позиції:

Не випадково й Кабінет міністрів України в постанові «Про затвердження списку історичних населених місць України» від 2001 року (№ 878), спираючись, у свою чергу, на матеріали Держбуду УРСР, час виникнення Кривого Рогу датує серединою XVII століття. На цій же позиції стоїть й Інститут Історії НАН України (див.: лист II НАН України від 9 грудня 2014 року)^[57], де теж вірогідною датою виникнення перших поселень у вказаному місці злиття річок називається середина XVII століття.

Автори листа до УІНП отримали підтвердження, що їхнє звернення прийнято до розгляду – але результати його поки нам не відомі.

Разом з тим, на міському рівні нарратив «партії козацької давнини» вже претендує на офіційний статус. Так, в історичній довідці про місто на Офіційному вебсайті Криворізької міської ради та її виконавчого комітету йдеться: Перша офіційна письмова згадка про Кривий Ріг в «Розписі заснованих поштових станцій по річці Інгулець від Кременчука до Херсона» датована 27 квітня (8 травня) 1775 р. Проте за останні 40 років науковцями введено в обіг значний масив нових документів і знахідок, які вказують на більш ранню дату виникнення поселення біля злиття Інгульця і Саксагані (див. Мельник О.О., Стеблина І.О. «Літочислення Кривого Рогу»)^[58].

А далі у розділі «Історична хроніка подій» наводяться вже відомі нам дати з арсеналу «партії давнини»^[59]. Мабуть ще важливіше, що ця ж версія презентована у найавторитетнішому для загалу користувачів Інтернету джерелі знань – у Вікіпедії:

У середині XVI ст. була створена Запорізька Січ. З XVII ст. починається заселення цих земель козаками. 1734 року було створено Перевізьку паланку, у переліку приналежних їй сіл і зимівників згаданий і Кривий Ріг. 1771 року в Кривому Розі

розташовується Ставка Коша Запорізької Січі^[60].

Тож, загалом навіть природним видається, що і у місцевих краєзнавчих виданнях за потреби подати історичну ретроспективу, автори згадують 1734 р. або і раніші дати^[61], зокрема середину XVII ст. як час заснування поселення^[62].

Козацька ідентичність сучасного міста

Судячи з дат запису легенд про кривого Рога – 1970-ті – 1980-ті роки^[63], цей персонаж не втрачав популярності в уяві криворіжців і після з'ясування історії з поштовою станцією та 1775 роком. Більше того, хоча з початку 1970-х у різних виданнях стосовно походження міста відтворювалася саме версія Попова-Ракітіна – поруч все-одно знаходилося місце старому запорожцю. Після згадки 1775 р. як початку міської історії, подавалися (і подаються досі) 2 версії походження назви поселення – «зуєвська», де ріг – це мис при злитті річок, та «запорозька» із однооким/кульгавим козаком^[64]. Наприклад, у 1992 р. професором Криворізького педагогічного інституту Володимиром Комаровим було видано розрахований на учнів 5, 8-11-х класів навчальний посібник з історії Криворіжжя. П'ятикласникам у ньому пропонували легенди про козака Рога. Виклад же історії козацької доби на Криворіжжі, фіксує все ту ж паралельну презентацію «давньої козацької» та «поштової» версій походження поселення. Посилаючись на текст Варгатюка у путівнику 1969 р., Комаров твердив про 300-річну історію поселення, побудову церкви у 1761 р. і т. ін. – а після цього переповідав історію про пошту, запозичену з видання «Кривому Рогу – 200» (тобто текст того ж Варгатюка та Ракітіна)^[65].

Хоча і явно фантазійний, на моє переконання, кривий козак Ріг не сходить зі сцени тому, що по суті він являє собою локальний відбиток всього феномену модерної української козакофілії. Повсякденні уявлення про козацтво, базовані у сучасних українців в першу на художній літературі, кіно та мультфільмах, зводяться до сприйняття його як явища глибоко національного, глибоко патріотичного, героїчного, але абстрактного. Українці шанують козаків, уявляючи весь їхній побут на рівні гоголівських описів – феноменом яскравим, колоритним – але загалом міфічним, позахронологічним та позаісторичним^[66], без прив'язки їхнього уявленого образ до конкретних умов XV-XVIII ст. Проявом такої рецепції можна назвати, наприклад, і аматорські «реконструкції» із відтворюваними на них образами козаків із голим торсом або у вишиванках та шапках із довжелезними шликами^[68], й популярні статті про козацьку славу – у якості прикладу «рафінованого» зразка пошлюся на текст Василя Губарця^[69].

Кривий козак, який тримав корчму при злитті степових річок колись у часи розквіту Січі у такому аспекті є прямим родичем популярних у сучасних масових уявленнях характерників.

З початком 1990-х кривий Ріг навіть посилив свої позиції у місті. На початку 2000-х років легенду про козака, що тримав шиню в районі злиття Інгульця та Саксагані, вивчали на уроках української літератури учні середніх класів ЗОШ №22^[70], і, вірогідно, і в інших навчальних закладах міста. І, якщо вірити репрезентативності вибірки опитаних перехожих у телепрограмі «Місто над Саксаганню», знятої до 220-річниці заснування Кривого Рогу (1995), більшість криворіжців пов'язували заснування свого населеного пункту саме з легендарним Рогом^[71]. До речі, «саундтреком» у цій передачі звучить пісня на слова Віктора Гриценка «Козацький чародій», присвяченій все тому ж персонажу: «... Повертає валка до кривого Рога – / Гарні в нього кузня й перевіз». Петро Варгатюк у цей же час твердив, що «немало читачів все ще вважають, ніби Кривий Ріг виник набагато раніше» 1775 р.^[72]

У 1998 р. запорозьку ідентичність міста було закріплено в його гербі. Тоді на заміну радянському символу зр. 1972 р. зі стволами шахти та силуетом коксохімічного виробництва міськрада затвердила новий. Його центральним елементом слугує козацька порохівниця-ріг. Згідно тлумачення, вона

передусім вказує на назву міста, а також на славетне минуле краю (до 1775 р. – територія Запорізької Січі)^[73], легенду про засновника міста козака Кривого Рога та іншу версію про походження назви міста – утворення кривого мису (рогу) при злитті, річок Інгулець і Саксагань^[74].

28 травня 2011 р. на честь 236-ї річниці міста біля будівлі міськвиконкому урочисто відкрили пам'ятник Козаку Рогу, виконаний скульптором Олександром Васякіним^[75]. Модель попереднього варіанту монументу (1991) експонується у міському історико-краєзнавчому музеї поруч із бюстом Івана Рога^[76]. Легенди про Рога розміщено на сайті міської ради^[77], вони ж слугують джерелом натхнення для місцевих літераторів^[78]. Ріг виступає одним з персонажів театралізованих дійств до дня міста^[79]. Персонаж, що з'явився у наслідок запиту на знання про криворізьке минуле у 1930-ті – 1950-ті рр., і фантазійність якого загалом очевидна^[80] слугує зараз напівофіційним символом міста. Місто Кривий Ріг лишився у масовій уяві його мешканців містом кривого Рога.

Пам'ятник козаку Рогу, легендарному засновнику міста (Скульптор О. Васякін, 2011). Фото автора (7 березня 2021 р.)

Однак сучасне місто пропонує інклюзивну модель рецепції «запорозького міфу», у якій уживаються паралельні версії. Одночасно з кривим Рогом у місті у якості засновника вшановують останнього запорозького кошового Петра Калнишевського.

Якщо на честь 200-річного ювілею міста було відкрито обеліск «на місці перших поселень», то 238-тю його річницю (2013) відзначили встановленням пам'ятного знаку «заснованому в 1775 році новому поштовому тракту, який дав початок розвитку поселення Кривий Ріг»^[81].

У травні 2018 р. чергову (243-тю) річницю міста відзначили відкриттям пам'ятника вже самому Калнишевському^[82] (він стоїть на вулиці, перейменованій у 2016 р. на честь цього ж персонажа; скульптор – Володимир Токар). У тому ж році напередодні Дня незалежності України дислокована у Кривому Розі 21-ша бригада охорони громадського порядку Національної гвардії України отримала найменування «імені Петра Калнишевського»^[83].

Пам'ятник Петру Калнишевському (скульптор В. Токар, 2018). Фото автора (18 квітня 2021 р.)

Теоретично, кривий Ріг та Калнишевський, які презентують різні версії походження поселення, мали б бути взаємовиключними фігурами. На практиці ж у місті їхні образи взаємодіють. При відзначенні Дня міста – тобто дати,

офіційно пов'язаної із Калнишевським, героєм театралізованих дійств виступає козак Ріг^[84]. Вірогідно зараз, після отримання фізичного втілення у міському просторі, акцент на Калнишевському у презентаціях міського козацького міфу посилюється. У 2019 р. під його пам'ятником відбулася офіційна церемонія за участі міського голови на честь річниці від дня смерті кошового-засновника міста^[85]. Урочистості до Дня Незалежності у 2020 році передбачали покладання квітів також до монументу Калнишевському, а не до пам'ятника Тарасу Шевченку, як це робилося у попередні роки^[86]. Криворізька православна єпархія (московського патріархату) вшановує канонізованого святого праведного Петра Калнишевського як небесного покровителя Криворіжжя. При цьому у місцевому храмі Святителя Миколая Чудотворця (УПЦ МП) навіть розміщено ікону, яка зображує Калнишевського саме як засновника Кривого Рогу^[87].

Ікона святого праведного Петра Калнишевського, засновника Кривого Рогу, з частицею його святих мощей. Знаходиться у криворізькому храмі Святителя Миколая Чудотворця.

Текст на сувої: «Господи, благослови на месте сем град сей, Кривой Рог, и всех живущих в нем, добре сохрани, благочестием огради, верой укрепи».

Джерело:

http://www.eparhia.com.ua/?page_id=21471

А разом з тим, хоча у міських медіа час від часу нагадується про історію заснування місцевої пошти і роль Калнишевського, «титулованого» «хресним батьком» міста^[88], навіть презентація новин про дві вищезгадані новини – встановлення пам'ятника та найменування бригади, вже свідчать про нечіткість уявлень щодо його ролі в історії Кривого Рогу. Так, на сайті криворізької єпархії УПЦ МП зазначено: славетний отаман Запорізької Січі вважається засновником нашого міста. Адже, Петро Калнишевський написав листа імператриці Катерині II з проханням заснувати поштову станцію Кривий Ріг. Саме від дати, котрою був підписаний цей документ, веде своє літочислення наше місто^[89].

Як бачимо, із виконавця розпорядження російського генерала Калнишевський перетворився на самостійного ініціатора акції.

Більш тьмяно усвідомлюють зв'язок кошового з містом представники Нацгвардії: Калнишевський «є "хресним батьком" Кривого Рогу, оскільки з його згадок станції Кривий Ріг у літописах веде відлік вік міста»^[90].

Цікавою і цілком «деколонізованою» виглядає й інтерпретація журналістів всеукраїнського 5-го каналу: «після ліквідації Січі військами Російської імперії, на місці сучасного Кривого Рогу козаки-переселенці заснували поштову станцію»^[91]. Тож, в принципі і не дивує поява подібних версій:

По дошедшим до нас преданиям, на роге слияния двух полноводных степных рек, Ингульца и Саксагани ...возник казацкий Почтовый пост. Его основал казак Рог, прозванный позже запорожскими казаками Кривым Рогом^[92].

Втім, козацька ідентичність міста закріплюється не тільки в образі двох «батьків-засновників». На додачу до них «пантеон»^[93] козацьких героїв доповнює також Козак Мамай, пам'ятник якому роботи В. Токаря відкрили 14 жовтня 2016 р. (як бачимо, навіть раніше за Калнишевського; тобто в перш чергу у місті встановили пам'ятники двом міфічним запорожцям, а потім вже реальному). Ряджені «козаки» масовки неодмінно беруть участь в офіційних міських заходах – байдуже, чи Дні міста, де їхня присутність виглядає логічною, чи ж у параді на 9-те травня^[94] або навіть у відкритті пам'ятника Хрестителю Русі Св. князю Володимирі^[95].

Пам'ятник козаку Мамаю (скульптор В. Токар, 2016). Фото автора (27 березня 2021 р.)

Такі практики та інтерпретації свідчать в першу чергу про те, що минуле поселення Кривий Ріг на загальному рівні мислиться безсумнівно пов'язаним з запорожцями, а разом з тим, цим всі уявлення і обмежуються, вони надзвичайно абстрактні – і реальний Калнишевський і вигаданий кривий Ріг просто зливаються в один образ «запорожця-засновника».

У такій рецепції з одного боку можна побачити вплив ідей Олександра Мельника та його однодумців, які монополюють просунути у міському просторі фактично все ту ж «абстрактно-міфічну» модель сприйняття запорозької давнини. Але з іншого боку – їхня промоція дати «1734» або більш ранніх лягає на родючий ґрунт – у місті ще з кінця ХІХ ст. і так переконані у його давньому запорозькому походженні.

Висновки

Історія історії походження населеного пункту Кривий Ріг слугує гарною ілюстрацією функціонування «козацького міфу» на локальному рівні. Перші сто років свого буття Кривий Ріг загалом нічим не відрізнявся від більшості сіл та містечок Степової України. І хоча з 1880-х він поступово перетворюється на значний центр гірничо-видобувної та металургійної промисловості, а у 1950-х стає одним з найбільших міст України, до початку 1970-х тут циркулював лише позаджерельний аматорський наратив про походження поселення. Якихось спертих на джерела студій не проводилося, а всі уявлення про коріння міста базувалися на двох компонентах: загальній історії території, частини колишніх Вольностей Запорізьких, та самій «козацькій» назві поселення. З огляду на них і коріння поселення мислилося безсумнівно запорозьким, загубленим у п'ятні віків – тож дані дореволюційних видань про Кривий Ріг 1760-х як великий населений пункт з церквою ні у кого не викликали сумнівів.

У 1950-ті (або ще у 1930-ті, хоча це менш вірогідно) загальні уявлення криворізьців про запорозьке минуле свого міста персоналізувалися в образі вигаданого «батька-засновника» – кривого козака Рога, фігура якого мала пояснити місцеву топоніміку. Оповідання про цього персонажа одразу подавалися у якості «легенд», відсилаючи таким чином до їхнього начебто давнього походження. На початку 1960-х рр., завдяки завідувачу кафедри марксизму-ленінізму у місцевому педагогічному інституті Петру Варгатюку рання криворізька історія нарешті була презентована як цілісний наратив. Сперті на загальні уявлення про запорозьке походження поселення ідеї початку ХХ ст. були поєднані із «свідченнями» свіжих козацьких «легенд».

Відкриття середини 1960-х аматора-краєзнавця Аврама Попова про відсутність якихось сталих поселень при злитті Інгульця та Саксагані до 1775 р. у 1971 р. зацікавили місцеве міське партійне керівництво. Підтверджені завдяки додатковим пошукам Якова Ракітіна, військового пенсіонера, який став директором краєзнавчого музею, вони стали підставою для затвердження офіційної версії заснування поселення. Воно тепер вело свою біографію від організованої навесні 1775 р. запорозької поштової станції. Ці джерельні студії і їхня широка пропаганда на місцевому рівні, здавалося б, мали змінити уявлення про криворізьку давнину. Однак, хоча поселення офіційно прив'язало своє народження до 1775 р. – в уяві мешканців воно так і залишилося містом кривого Рога. Яскрава легенда виграє за популярністю у сухих фактів.

Історія історії Кривого Рогу також гарно унаочнює злиття у модерному українському національному міфі самого поняття козацтва із поняттям українства. Яскравими репрезентантами цієї тенденції виступає група місцевих краєзнавців. Хай і шляхом дивних з точки зору базових уявлень про методологію історії побудов, вони намагаються утвердити уявлення про давнє козацьке коріння міста – середини ХVІІ ст., а у крайньому разі – початку 1730-х рр. Початком Кривого Рогу при цьому проголошується не поштова станція, а якийсь козацький зимівник. У цій ініціативі пробивається не тільки «природний» потяг до давнини, притаманний хіба не всім краєзнавцям з будь-якого куточку світу. У обґрунтуванні передатуння звучить також неприхований ідеологічний підтекст – стара дата «1775» прихильниками «козацької давнини» називається партійним радянським замовленням і частиною ідеології Новоросії, утвердженою щоб заперечити український характер краю (байдуже, що при цьому саме «1775» краще обґрунтовується джерелами, і жодної ідеології російської колонізації краю та заперечення запорозького етапу буття регіону у радянські часи не відбувалося).

Ці зусилля, продиктовані почуттям патріотизму, видаються, тим не менш, «дутьтям на воду» – альтернативі «козацькій версії» у міському просторі просто не існує. На відміну від інших великих міст Півдня, Кривий Ріг у імперські часи звичайне село, а згодом – далеко не процвітаюче містечко, з бараками для робітників та калюжами на всю ширину центральних вулиць. Тут не має приводу до «краєзнавчої» імперської ностальгії (зате у місті присутня потужна радянська ностальгія, пов'язана із пам'яттю про інтенсивний розвиток поселення у 1960-1980-ті).

Разом з тим, історія з передатуванням – це також розповідь про те, як виглядає гуманітарне середовище у промисловому місті. Результатом відсутності якоїсь фахової критики з боку опонентів (через фізичний брак самих опонентів), і, відповідно, інформаційна монополія у «партії давнини», стало фактичне утвердження у міському просторі, м'яко кажучи, дуже слабо обґрунтованої версії про виникнення Кривого Рогу у середині XVII або принаймні першій половині XVIII ст. Одночасно це явище також можна вважати перемогою абстрактно-героїчного козацького міфу над джерельно підтверджуваними знаннями. Не зважаючи на спробу наукової концептуалізації Поповим, Ракітіним та Варгатюком, загальні знання про виникнення населеного пункту, здається, мало змінилися за півтора століття. Як тоді, так і зараз, минуле поселення мислиться вкоріненим у запорозьких часах – і абстрактні дореволюційні уявлення лише візуалізувалися у фантазійному Козаку Рогу. Калнишевський, як батько-засновник виконує поки другорядну функцію у міській версії «козацького міфу».

На всіх рівнях рецепції сучасний Кривий Ріг демонструє запорозьку ідентичність. В уяві містян Калнишевський, козак Ріг та поштова станція зливаються в один загальний образ запорозької старовини. Відчувати зв'язок із запорожцями престижно – це дає почуття долученості до найяскравішої сторінки української минувшини (у сучасній версії національного міфу). Іншу версію свого походження місто не прийме. «Козацький міф» у Кривому Розі самопідтримуючися уявлення – через територію, через назву, через міський простір і міські ритуали. Тож заміна офіційної дати 1775 на будь-яку іншу ранішу, певен, ніяк не вплине на «запорозьке обличчя» міста. Як не вплинуть на нього і студії з ранньої історії казенної слободи осадчика Павла Нагайця.

Павло Нагаєць як проігнорований батько-засновник

Не зважаючи на всю проблемність аргументації «партії давнини», з нею цілком можна погодитися у тому, що витoki міста не варто вести від заснованої навесні 1775 р. поштової станції.

Введені на сьогодні в обіг джерела дозволяють у загальних рисах реконструювати процес виникнення поселення Кривий Ріг. На «Генеральной карте Новороссийской и Азовской губернии...», укладеній у вересні 1778 р., біля злиття Саксагані з Інгульцем позначено урочище Кривий Ріг, пошту в ньому та зимівник військового старшини Логина Мушенського на протилежному березі Саксагані^[96]. А на карті укладеній 1779 р. на місці зимівника вже стоїть позначка «Нагайцова»^[97]. Це названа за прізвищем осадчого Павла Нагайця державна слобода, яка незабаром отримує офіційну назву «Кривий Ріг».

Поселення Кривий Ріг виникло десь наприкінці 1778 – на початку 1779 р. При цьому воно дійсно пов'язано із запорозькими зимівниками, яких не бракувало в окрузі. За даними на 1779 р. «по Ингульцу при устье Саксагана» нараховували 34 зимівника та 247 осіб «мужеска пола» у них^[98]. Але слобода з'явилася не в наслідок розвитку якогось з зимівників, а в наслідок їхньої ліквідації.

В уявленнях російських урядовців, запорозький спосіб життя – розсіяно по степах, без утворення населених пунктів та громад у них, вважався «диким» та асоціальним. Тож, звівши їх у поселення, урядовці вважали, що привчать колишніх запорожців до «нормального» життя^[99]. Звісно, разом з тим був і непроговорюваний у риторичі мотив – звільнення від зимівників земель, які планувалися під роздачу дворянам або державним поселенцям^[100]. (Варто також зазначити, що умовами козацького землеволодіння було відбування іррегулярної військової служби. Із ліквідації Запорожжя його населення втратило козацький статус, а отже і підстави для володіння угіддями, які отримали статус державних земель).

Одним з таких поселень, куди переселяли з зимівників колишніх запорожців і стала слобода, яку облаштував при урочищі Кривий Ріг, в 1,5 верстах від пошти, Павло Нагаєць. Нижче наводжу уривок з рапорту Славянської

провінційної канцелярії Новоросійському губернатору Н. Л. Язикову, де однозначно йдеться саме про таке походження Кривого Рогу:

Хотя в Саксаганском уѣздѣ по сему новому росписанію не назначено слобод, но сіе разумеется сверх означенных уже до сего на генеральной о сих провинціях карте округ и потому дабы сохранить удобность к соотвѣтствію в Саксаганском уѣздѣ к обитаемых зимовников, то и перенесъ оныя: 1-е, в населяемую осадчим Шапошниковым с вершин трех Саксаганских и речки Базавлукча, даже і от урочища Великих Тернов; 2-е в населяемую в тех Тернах с речек Жолтой і Зеленой; 3-е, в урочище Кривом Рогу, перевесь по Малому Ингульцу живущіе...

Власне, згадки Павла Нагайця саме у якості осадчого також прямо вказують, що слобода була заснована при його прямій участі. Як приклад, процитую указ губернської межевої канцелярії:

Государственных селений осадчих Лозоватой – Проценка, Кривого Рога – Нагайца и Широкой – Письменного призван сюда чрез Славянскую провинциальную канцелярию, взять с них показание какой успех они имеют в заселении государственных слобод, и имеют ли в заселении впредь какую надежду, и подтвердить им, чтоб старание к тому заселению действительно употребили.

Отже, ми знаємо реального «батька-засновника» поселення – і це не міфічний козак Ріг, а цілком реальний колишній запорожець Павло Нагаєць. І (колишні) запорожці ж були першими криворізькими мешканцями. Втім, напевно чи «вихід з тіні» Нагайця може якось вплинути на сприйняття сучасними криворіжцями свого міста як давнього запорозького поселення. Хіба що додасть привід для встановлення ще одного пам'ятника.

*Написання цієї розвідки можна вважати результатом подій 2020 року. В першу чергу умови пандемії спричинили те, що цей рік я безвиїзно провів у рідному місті. Випадкові обставини, на кшталт придбання у місцевих букіністів довідника 1969 р., в якій я зустрів «неканонічну» для сучасного криворіжця версію походження міста, та відвідання екскурсії місцевих краєзнавців Володимира Казакова та Едуарда Дворчука, які «топографічно» презентували проблему пошуку витоків поселення, спровокували моє зацікавлення історією формування уявлень про козацький період буття Кривого Рогу. Процес дослідження історіографії індустріального «міста без істориків», коли головними героями краєзнавчого історіографічного процесу виявилися завідувач кафедри марксизму-ленінізму, відставний полковник ВПС та міський чиновник на пенсії, був доволі захопливим – і протягом року від первинного побіжного зацікавлення проблемою я дійшов до формулювання цього тексту.

У його підготовці мені допомогли багато людей, не байдужих до історії міста – Дмитро Антонов, Ганна Віняр, Ольга Гончар, Едуард Дворчук, Геннадій Лазаров, Станіслав Пікуль, Віра Рослікова, Олена Саяпіна, Віра Ясногор. Заступник директора з наукової роботи Артур Дробот та головний зберігач фондів Криворізького історико-краєзнавчого музею Андрій Чубенко дуже посприяли можливості праці із матеріалами фондів свого закладу. Кім того, надзвичайна уважність пана Артура, який став одним з перших читачів цього тексту, дозволила уникнути багатьох помилок у ньому. Прихильність співробітників Бібліотеки на Поштовій (Центральна бібліотека КЗК «Міська бібліотека для дорослих») зробили максимально комфортним процес опрацювання наявної там літератури. Окреме значення для мене мали поради професора Андрія Портнова. Його схвальна реакція на першу версію цього тексту стала вирішальним фактором у рішенні доопрацювати дане писання для можливості публікації.

Всім їм моя щира подяка!

[1] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.

[2] Легенда про Матвія Рога опублікована О. Мельником та О. Степаненком із вказівкою «Друкується вперше. Записано Анастасією Степаненко, 30-ті роки». Це варіація стандартного оповідання про кривого козака, однак перенасичене фактографічними подробицями, що видає його нефольклорне походження: Запорожець Матвій Ріг під час Жовтоводської битви закрив собою Богдана Хмельницького від удару піки і так втратив око; згодом одружився на дівчині Оксані (Історичний фольклор Криворіжжя / упор. О. Мельник та О. Степаненко. Кривий Ріг: І.В.І., 2001. С. 33-34).

[3] Кравець Б. На лагідній ласкавій Саксагані // На землі, на рідній... (Біля витоків. Кн. 4) / упор. Г. Д. Гусейнов. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2007. С. 105.

[4] Стецюк В. Есть ли у города прошлое? // Саксагань. 1991. №. 1. С. 24.

[5] Про ці згадки, виявлені у археографічній публікації «І. Тарнавського» (1904), у травні 1991 р. повідомляв В. Мартинов, інтерпретуючи їх як доказ існування «зимівника Кривий Ріг». (Мартинов В. У літописах та легендах // Червоний гірник. 1991. 9 травня С. 6). Між іншим, бачимо, що авторами такого «перейменування» «студента Н. Н. Терновського» у місті виступили не О Мельник з І. Стеблиною.

[6] Стецюк В. Есть ли у города прошлое? // Саксагань. 1991. №. 1. С. 24-25.

[7] Коли пішов з життя Авраам Попов (1900 р. н.) з'ясувати не вдалося.

[8] Варгатюк П. Свідчення академіка Василя Зуєва // Червоний гірник, 1994. 30 серпня. С. 2; Варгатюк П. Ще раз про виникнення Кривого Рогу // Червоний гірник. 1996. 23 березня. С. 7; Варгатюк П. Ще раз про виникнення Кривого Рогу // Червоний гірник. 1996. 6 липня. С. 3; Варгатюк П. Л. Ще раз про виникнення Кривого Рогу (до 220-річчя міста) // Кур'єр Кривбасу. 1997. № 73-74. С. 121-137; Варгатюк П. Від урочища до міста // Червоний гірник. 2000. 21 січня. С. 7.

[9] Загальну канву цих «хронологічних війн» описано Ларисою Дояр. Див. Дояр Л. В. Знакова дата в історії Кривого Рогу // Дояр Л. В. Уславлені ровесники – місто і університет (цикл статей з історичного краєзнавства Криворіжжя). 90-річчю Криворізького національного університету присвячується. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. С. 69-73.

[10] Олександр Мельник, археолог за первинною спеціалізацією, є справжнім подвижником вивчення криворізької старовини. Він виступає зараз неформальним «міським історіографом», продукуючи велику кількість праць з різної проблематики. Зокрема, у його доробку книги «Криворізька міськрада в 1920-1941 рр.» (2005), «Криворіжжя в 1932-1933 роках» (2012), «Кургани Криворіжжя» (2012), «Ямна культура середньої течії Інгульця» (2013), «Криворіжжя в пламени війни (1941-1944)» (2014), «Про літочислення Кривого Рогу» (2015), «Святинища Криворіжжя» (2016), «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року» (2016). «Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі 1919–1923 років» (2018), «Криворізька зірка Колачевських» (2018). «Кривий Ріг: погляд через століття» (2019), «Тернівська земля - перлина Криворіжжя (1750-1950)» (2019) та багато інших праць.

[11] Співавторка О. Мельника у роботах «Криворіжжя в 1932-1933 роках» (2012), «Кургани Криворіжжя» (2012), «Ямна культура середньої течії Інгульця» (2013), «Про літочислення Кривого Рогу» (2015), «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року» (2016), «Криворізька зірка Колачевських» (2018), «Кривий Ріг: погляд через століття» (2019), «Тернівська земля - перлина Криворіжжя (1750-1950)» (2019) та в інших проектах.

[12] Стецюк В. Есть ли у города прошлое? // Саксагань. 1991. №. 1. С. 23-25; Стецюк В., Мельник О., Титов В. У місці злиття річок... // Кур'єр Кривбасу. 1995. №24. С. 1, 27-31 (перепубліковано: Стецюк В., Мельник О., Титов В. Яку ж дату відзначимо? // Червоний гірник. 1995. 18 березня. С. 2; 21 березня С. 2. та http://ppscz.blogspot.com/p/blog-page_9.html); Мельник О. Наше минуле: за матеріалами архівних документів // Саксагань. 2005. № 2. С. 6-12; Кравець Б. На лагідній ласкавій Саксагані // На землі, на рідній... (Біля витоків. Кн. 4) / упор. Г. Д. Гусейнов. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2007. С. 103-111; Дядюк А. М., Матрос А. А. Історія Криворіжжя у козацьку добу, XV-XVIII ст. // Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2001. С. 24-31; Стеблина І. Козацький зимівник на території Кривого Рогу // Червоний гірник. 2015. 16 квітня. С. 18; Чубенко А. Криворіжжя козацьке: три паланки // Червоний гірник. 2009. 2 липня. С. 20; Мельник, О. Як у степу Кривий Ріг з'явився // Експедиція XXI. 2010. №9. С. 6; Мельник О. О. Про помилки у визначенні часу заснування Кривого Рогу // Криворіжжя: погляд у минуле... Матеріали Перших Історико-краєзнавчих читань. Том 1: Наукові розвідки науковців, музейних працівників, магістрантів, студентів, членів МАН. Кривий Ріг, 2015. С. 4-7; Стеблина І. Козацький зимівник на території Кривою Рогу // Червоний гірник .2015. 16 квітня. С. 18; Стецюк В. Про фальшування дати заснування Кривого Рогу (2008) http://ppscz.blogspot.com/p/blog-page_9.html; Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О.,

2015, 68 с.; Мельник О., Стеблина І. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. С. 61-83; Стецюк В. Таємниці криворізького храму (2016) <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/tayemnyci-krivorizkogo-hramu>; Стецкевич В. В. Наш Кривий Ріг як мінімум на 100 лет старше (2017) <https://domashka1.blogspot.com/2017/05/100.html>; Стеблина І. О. Заселення та господарче освоєння Криворіжжя в XVII-XVIII сторіччях // Криворіжжя – славетний гірничий край: матеріали Міської науково-практичної краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю надання Кривому Рогу статусу міста (м. Кривий Ріг, 20 квітня 2018 року) Кривий Ріг, 2018. С. 61-67; Скільки лет Кривому Рогу? (2018) https://34.ua/skolko-let-krivomu-rogu_n63545

Ці ж ідеї транслюються у сюжетах місцевого телебачення. Див, зокрема, Хвостова О., Правицький О. Скільки років Кривому Рогу? ТРК «Рудана» 13.03.2015) <https://www.youtube.com/watch?v=VI5yjgokm34&t>; Літочислення Кривого Рогу (Церкви) (ТРК «Рудана» 26.03.2015) https://www.youtube.com/watch?v=LpXJ_WeNKQE; Хвостова О., Правицький О. Літочислення Кривого Рогу. Козацькі зимівники (ТРК «Рудана» 3.04.2015) <https://www.youtube.com/watch?v=j93qBSmjEMk&t=252s>; Телемарафон «День з містом» Олександр Мельник (ТРК «Рудана» 28.05.2016) <https://www.youtube.com/watch?v=K-xnnWeQWSU>. Вони ж транслюються і через музейні заходи. Див. Виставка архівних документів про Кривий Ріг (ТРК «Рудана» 2.04.2015) (ТРК «Рудана» 3.04.2015) <https://www.youtube.com/watch?v=Y3j2iyV8eP4>;

[13] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 22, див також С. 34.

[14] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. І. Львів: Світ, 1990. С. 15-16, 128.

[15] Стецюк В., Мельник О., Титов В. Яку ж дату відзначатимемо? // Червоний гірник. 1995. 18 березня. С. 2.

[16] Стецюк В. Переглядається дата народження Кривого Рогу (2019) <http://ukrchas.com/statty/512-kriviy-rg-mozhe-zmni-datu-svogo-narodzhennya.html>

[17] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.

[18] Пивовар А. В. До питання про церковне будівництво на території краю в другій половині XVIII – першій третині XIX століть (Херсонщина і правобережна Катеринославщина). // Інгульський степ. Вип. III. Київ: Ярославів Вал, 2018. С. 160, див також 149.

[19] Формулярнія ведомости о священноцерковнослужителях вѣдомства Благочиннаго Протоирея Феофилакта Башинскаго за 1836 год // Державний архів Одеської області. Фонд 37, оп. 3, спр. 478, арк. 53 зв. За вказівку на цей документ дякую Станіславу Пікулю.

[20] Спостереження Станіслава Пікуля.

[21] Пивовар А. В. До питання про церковне будівництво на території краю в другій половині XVIII – першій третині XIX століть (Херсонщина і правобережна Катеринославщина). // Інгульський степ. Вип. III. Київ: Ярославів Вал, 2018. С. 149; Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.

[22] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 20.

[23] До речі, намагаючись довести, що назва «Кривий Ріг» у запорізьких документах відносилася не до урочища, а до зимівника, автори таких побудов абсолютно випускають з уваги обставину, що зимівники означалися за іменами власників і не мали власних назв.

[24] Цікаво, що «відомий історик І. М. Тернавський» у вихідних даних власного видання значиться як студент Н. Н. Терновский (К истории Запорожского края. [Сочинение] Студента Н. Н. Терновского. Екатеринослав: тип. Губернского земства, 1904). Про нього див. Ченцова Н. В. Маловідомий дослідник історії Запорожжя // Козацька спадщина. 2006. Вип. 3. С. 260-262.

[25] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 6.

[26] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 60.

[27] За спостереженнями О. Олійника, термін «зимівник» об'єднав «і поодинокую землянку – бурдюг престарілого козака, і обширну садибу, в якій мешкало чимало людей. За офіційним описом 1769 року зимівником називали садибу, в котрій було “хат три, одна з кімнатами і дві комори, з льохом і стайнею рубленою, загородь, чотири двори частокільні із доброго різаного дерева, дощаті. Поблизу ж оного зимівника млин на два постава з усім хлібним і іншим припасом”» Олійник О. Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя: Дике Поле, 2005. 256 с. С. 96.

[28] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 16.

[29] Георгий Михайлович, вел. кн. Корпус русских монет. Том III. Монеты царствования императрицы Анны Иоанновны. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1904. VI+298 с. <https://minfin.gov.ru/common/upload/library/2019/04/main/81-e.pdf>

[30] Власну інтерпретацію інформації з праці, на яку посилаються, автори навели у додатках. Показово при цьому, що там і вони самі однозначно не твердять про 1733 р. як кінцеву дату обігу згаданої монети. Див. Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 46.

[31] Малезик В. Российская денга выпусков 1730–1754 гг. в кладах, найденных на территории Беларуси // Банкаўскі веснік, Люты 2020. С. 45-50. С. 46.

[32] Схоже, що на «Ставку Коша» у Кривому Розі, уявлену місцевими краєзнавцями огороженою фортифікаціями Ставкою Верховного Головнокомандування, перетворилася поштова ставка – тимчасовий поштовий пост, обслуговуваний запорізьцями, дійсно організований в районі Кривого Рогу у 1770 р. Див. Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 32.

[33] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 19.

[34] Мельник О., Стеблина І. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. С. 66.

[35] Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 9-36.

[36] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 8.

[37] Стецюк В. Про фальшування дати заснування Кривого Рогу http://ppscz.blogspot.com/p/blog-page_9.html

[38] Стецюк В. Про фальшування дати заснування Кривого Рогу http://ppscz.blogspot.com/p/blog-page_9.html

[39] У якості прикладу проявів такого підходу див. Репан О. Дніпро: Форпости пам'яті (2020) <https://tyzhden.ua/History/250659> та серію роликів від УІНП «Південь без міфів» (2020) https://www.youtube.com/playlist?list=PLitKlB_cEyqehHHogITFVII7HsGHIA2- а також видання «Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія» (за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С., 2020. 288 с.)

Як приклад критики подібних побудов див. Журба О. І. Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття // Universum Historiae et Archeologiae. 2019. №. 2(27). Вип. 2. С. 214-222.

[40] Місто трудової мужності. Київ: Дніпро. С. 13-90; Павлов В., Сушкевич В. Святкує трудовий Кривбас // Червоний гірник. 1975. 27 травня. С. 1-2, 4.

- [41] Постанова КМУ № 878 від 26 липня 2001 р. «Про затвердження Списку історичних населених місць України» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text>
- [42] Очевидно, укладач Списку використовував якийсь текст, із відомостями, поширеними до початку 1970-х рр., наприклад ту ж саму «Історію міст і сіл УРСР» (1969).
- [43] Стецюк В. Про фальшування дати заснування Кривого Рогу http://ppscz.blogspot.com/p/blog-page_9.html; Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Черняхівський Д. О., 2015. С. 34.
- [44] В електронній версії публікації статті в розділі «література» вказано 7 позицій: «Рубин П. Криворожский бассейн и его железные руды. СПб., 1900; Описание населенных мест Екатеринославской губернии на 1 января 1925 г. Екатеринослав, 1930; Варгатюк П. Криворіжжя: Путівник. Дніпропетровськ, 1969; ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Кривому Рогу – 200. Дніпропетровськ, 1975; Новик Л. И., Кан Д. И. Кривой Рог: Путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1986; Кривий Ріг: Історичний розвиток. Web.: Місто Кривий Ріг: Офіційний сайт Криворізького міськвиконкому (<http://www.kryvyrih.dp.ua/index.html>)». У статті, очевидно, відтворено відомості в першу чергу з останнього ресурсу, на якому відбита версія Мельника. http://www.history.org.ua/?termin=Krivii_Rig_mst
- [45] Верменич Я. Р. Кривий Ріг // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. Київ.: Наукова думка, 2008. С. 322-323.
- [46] Верменич Я. Р. Кривий Ріг // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. Київ.: Наукова думка, 2008. С. 323.
- [47] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Черняхівський Д. О., 2015. С. 34.
- [48] Мельник О., Стеблина І. Літочислення Кривого Рогу. Кривий Ріг, 2015. С. 62-63.
- [49] На жаль, оригінал знахідки ніде не експонується – хоча це могла б бути нумізматична сенсація: «Меншиков гривенник» був пробною монетою, її оригінали зараз фактично не відомі див. <https://numismat.ru/articles.shtml?id=240>. За вказівку на цю обставину дякую Станіславу Пікулю.
- [50] Стецюк В. Таємниці криворізького храму (2016) <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/tayemnyci-kryvorizkogo-hramu>; Стецюк В. Переглядається дата народження Кривого Рогу (2019) <http://ukrchas.com/statty/512-kriviy-rg-mozhe-zmniti-datu-svogo-narodzhennya.html>
- [51] Вірогідно, все ж таки другий варіант. Один з користувачів фейсбук-групи «Криворізька старовина» повідомив з приводу цих «решток підлоги»: «как непосредственный очевидец раскопа в качестве волонтера, (даже ложку нашёл!) этот прекрасный пол меня очень удивил впоследствии. Ибо глубина «ямы» в этом месте была под два метра, и никакого пола там я не видел, и даже приличного скопления камней на небольшой площади не наблюдалось».
- [52] Інститут нацпам'яті планує розробити законопроект про деколонізацію (22.02.2019) https://zaxid.net/institut_natspamyati_planuye_rozrobiti_zakonoproekt_pro_dekolonizatsiyu_n1476257; Завершення деколонізації – початок деколонізації (09.04.2019) <https://uin.gov.ua/pres-centr/novyiny/zavershennya-dekomunizatsiyi-pochatok-dekolonizatsiyi>
- [53] Віталій Стецкевич є професором в Криворізькому національному університеті. Основне коло його наукових інтересів – події на території України під час Другої світової війни.
- [54] Стецюк В. Переглядається дата народження Кривого Рогу (2019) <http://ukrchas.com/statty/512-kriviy-rg-mozhe-zmniti-datu-svogo-narodzhennya.html>
- [55] Нагадаю, у праці Яворницького при згадці Кривого Рогу йшлося про «кінець історичного існування запорізьких козаків» і означення його селом.
- [56] Тобто у 1734 р.? Рог обирався кошовим у 1666-1667 рр.
- [57] Стецюк В. Переглядається дата народження Кривого Рогу (2019) <http://ukrchas.com/statty/512-kriviy-rg-mozhe-zmniti-datu-svogo-narodzhennya.html>
- [58] Історичний розвиток // https://kr.gov.ua/pro_misto_kriviy_rig/istorichniy_rozvitok (Створено: 2010-02-02; оновлено: 2015-03-30).
- [59] Перші поселення (1734 - 1775) https://kr.gov.ua/pro_misto_kriviy_rig/istorichniy_rozvitok/istorichna_khronika_podiy_1734_1900/pershi_poselennya_1734_1775
- [60] https://uk.wikipedia.org/wiki/Кривий_Ріг#Козацька_доба
- [61] Двісті тридцять п'ять? Так. Але це ще не все // Червоний гірник. 2010. 29 травня С. 4; Рукавицын И. А. Исторический путеводитель по Почтовой (1917-2017). Київ: Книга-плюс, 2017 С. 7. Лазаров Г. Б. Селище Карнаватка. Історія та сучасність. Кривий Ріг: Видавець ФОП Черняхівський. 2020. С. 4-5.
- [62] Чубенко А. Криворіжжя козацьке: три паланки // Червоний гірник. 2009. 2 липня. С. 20; Чубенко А. Де знаходиться «город» // Червоний гірник. 2010. 16 жовтня. С.4 («Часом заснування поселення Кривий Ріг сьогодні офіційно визнано середину XVII століття, а фундаторами – запорозьких козаків»), Чабаненко В Чарівна оаза в степу // На землі, на рідній... (Несказано прекрасні краї... Кн. б.) / Упор. Г. Гусейнов. Дніпропетровськ: «Арт-Прес» 2011. С. 23.
- [63] Історичний фольклор Криворіжжя / упор. О. Мельник та О. Степаненко. Кривий Ріг: І.В.І., 2001. 368 с.
- [64] Варгатюк П. Л. Кривому Рогу – 200 років (про заснування і розвиток міста та Криворізького залізничного басейну) // Архіви України. 1975. № 2. С. 58-64; Варгатюк П. Л., Кан Д. И., Осадчук Г. С. Кривой Рог // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1977. С. 286; Новик Л. И., Кан Д. И. Кривой Рог. Путеводитель-справочник. Днепропетровск: Промінь, 1986. С. 34; Кривий Ріг. Фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1975. С.3; Кривий Ріг. Фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1983. С. 15; Кривий Ріг. Фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1989. С.3; Чи реальна особа козак Ріг? // Червоний Гірник. 2010. 29 травня. С. 4; Гражданину города Кривого Рога / Сост. Ю. И. Болтенко. Днепропетровск: Редотдел облполиграфиздата, 1990. С. 3; Байдужий А. Звідки все ж таки з'явився Кривий Ріг? // На землі, на рідній... (Несказано прекрасні краї... Кн. б.) / Упор. Г. Гусейнов. Дніпропетровськ: «Арт-Прес» 2011. С. 39-40
- [65] Комаров В. О. Історія Криворіжжя: Навчальний посібник з історії для учнів 8-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Дніпропетровськ: Січ, 1992. С. 16-21.
- [66] Про гоголівську версію міфу див. Grabowicz G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš // Harvard Ukrainian studies. Vol. V (2). June 1981. P. 171-194..
- [67] З приводу модерної рецепції «козацького міфу» див. публікацію Карела Беркхофа (Berkhoff K. C. Brothers, We Are All of Cossack Stock: The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence // Harvard Ukrainian studies. Vol. XXI. № 1-2. June 1997. P. 119-140), а також презентації Олександра Осіпяна «Uses of the "Cossack Myth" in Ukrainian Politics and its Implications in the Crimea and Donbas» (<https://www.youtube.com/watch?v=Pjjg9DZi6Xo>) та Ельжбети Ользацької «The Cossack Theme as a Tool for Patriotic Mobilization in Wartime Ukraine» на воркшопі "The Cossack Myth in Eastern Europe in the 19th, 20th and 21st Centuries" (December 12-13, 2019, Forum Transregionale Studien, Berlin, and Prisma Ukraina – Research Network Eastern Europe).
- [68] Див., наприклад, відтворення штурму Збаразького замку (На Тернопільщині «штурмували» Збаразький замок

або виступи на Дні слави кошового отамана Івана Сірка (2018)

(<https://novemisto.info/uk/news/dni-slavi-koshovogo-otamana-ivana-sirka-foto-video-15985>).

Для порівняння рекомендую джерельно обґрунтовані реконструкції товариства «Печерська сотня Київськогореєстрового козацького полку»

<https://17c.org.ua/>

[69] Губарець В. Звідки ми знаємо про козаків (2019) <https://tyzhden.ua/History/235212?fbclid=IwAR0kYC9wYyLRduFgACHj7gzcVnTRPFGeuYE96MqdrnTskSR0f3TBgNnXQXvE>

[70] Спомини автора.

[71] Калинюк С. Місто над Саксаганню (Ут-2, 1995) <https://www.youtube.com/watch?v=xxyE3JQRuka>

[72] Варгатюк П. Л. Ще раз про виникнення Кривого Рогу (до 220-річчя міста) // Кур'єр Кривбасу. 1997. № 73-74. С. 121.

[73] Показова помилка щодо нерозрізнення власне Січі як укріплення та Вольностей Запорозьких як територіального утворення.

[74] Герб. Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету. https://kr.gov.ua/pro_misto_kviviy_rig/miska_simvolika/gerb

[75] За твердженнями краєзнавця Олександра Степаненка, ідея встановлення подібного монументу виникла у Олександра Васякіна ще в 1960-ті рр. «Історія на постаменті». Пам'ятник козаку Рогу у (ТРК «Рудана» 4.10.18) <https://www.youtube.com/watch?v=YIm943tTQdY> В експозиції Криворізького історико-краєзнавчого музею виставлена версія монумента, датована 1991 р.

[76] Спостереження під час відвідання експозиції 10.04.2021 р. Цікаво, що у розміщених поруч матеріалах експозиції викладається версія Попова-Ракітіна та однозначно твердиться про 1775 р. як дату заснування міста.

[77] Легенди Криворіжжя. Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету https://kr.gov.ua/pro_misto_kviviy_rig/miska_simvolika/nazva_mista/legendi_kvivorizhzhya

[78] Туренко Г. Криворожская легенда // Червоний гірник. 1991. 9 травня. С. 6; Соловійов В. Дума про Кривого Рога // Саксагань. 2014. №1-2, С. 132-135; №3-4. С. 68-106. та інші тексти.

[79] Чубенко А. Є. Формування традиції на Криворіжжі (на прикладі святкування Дня міста) // Криворіжжя: погляд у минуле...: Матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2020. С. 88.

[80] В статті української Вікіпедії «Іван Ждан-Ріг» у якості портрета героя наведено зображення криворізького пам'ятника, а у тексті зазначена його причетність до заснування міста («вважається початківцем поселення зимівника запорізьких козаків... – згодом міста Кривий Ріг» https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Ждан-Ріг Тобто, вигаданий кривий козак «легалізується» також через найавторитетніше для багатьох пересічних інтернет-користувачів джерело.

[81] Фото пам'ятника див.

<https://www.shukach.com/uk/node/27330>

[82] Цікаво, що в образі останнього кошового Запорозької Січі просувається не тільки історичний персонаж, але і «небесний покровитель» міста. Принаймні, саме так Калнишевський інтерпретується на сайті Криворізької єпархії УПЦ МП (Митрополит Єфрем освятив пам'ятник святому праведному отаману Петру Калнишевському (27.05.2018) <http://www.eparhia.com.ua/?p=33336>).

[83] Указ Президента України від 23 серпня 2018 року № 240/2018 «Про присвоєння імені Петра Калнишевського 21 окремій бригаді охорони громадського порядку Національної гвардії України»

<https://www.president.gov.ua/documents/2402018-24702>

[84] Інший приклад подібної рецепції – назва концерту «У козака Рога хата гостям рада» (до Дня міста) (25 травня 2013 р.) https://www.krmisto.gov.ua/ua/cultural_events/detail/id/5668.html

[85] Місцевий Е. Отаман трьох століть – засновник Кривого Рогу // Червоний гірник .2019 19 листопада. С. 1-2.

[86] До витоків. Криворіжці вшанували пам'ять козацького отамана Петра Калнишевського (24.08.2020)

<https://rudana.com.ua/news/do-vytokiv-kryvorizhzi-vshanuvaly-pamyat-kozackogo-otamana-petra-kalnyshevskogo>

[87] Митрополит Єфрем благословив створення фільму про святого засновника Кривого Рогу (2018) <http://www.eparhia.com.ua/?p=34818> Святий праведний отаман Петро Калнишевський (2016) http://www.eparhia.com.ua/?page_id=21471

[88] Воронова Т. Отаман грізної Січі // Червоний гірник. 1995. 30 травня. С. 2; 1 червня. С. 2; Воронова Т. На їх плечах стоїмо // Червоний гірник. 2000. 30 березня. С. 4; Воронова Т. Рапорт // Червоний гірник. 2000. 20 травня. С. 2; Кривий Ріг згадує свого «хресного батька» Калнишевського (9.07.2011) <https://www.radiosvoboda.org/a/24260345.html> (повідомлення про виставку у місцевому музеї. У новині зазначалося, що окрім іншого, «на виставці представлені архівні матеріали, що розповідають про самого отамана та його добродійну діяльність, зокрема, опікування церквами Кривого Рогу»).

«Історія на постаменті». Пам'ятник Петру Калнишевському (ТРК «Рудана» 20.12.18) <https://www.youtube.com/watch?v=IVkPm5BDfKq>; «Постать. КР» Петро Калнишевський (ТРК «Рудана» 29.05.2020) <https://www.youtube.com/watch?v=Rl1YpithO4>

[89] Митрополит Єфрем освятив пам'ятник святому праведному отаману Петру Калнишевському (27.05.2018) <http://www.eparhia.com.ua/?p=33336>

[90] Дорош С. Криворізькій бригаді присвоєно почесне ім'я Петра Калнишевського (29.08.2018) // <https://ngu.gov.ua/ua/news/kryvorizkiy-brygadi-prysvoyeno-pochesne-imya-petra-kalnyshevskogo>

[91] У Кривому Розі встановили пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі (28.05.2018) // <https://www.5.ua/regiony/kryvykoshovi-170758.html>

[92] Мец Ю. С любов'ю к Кривому Рогу и его жителям (2017)

<http://puls-gazeta.dp.ua/obshchestvo/7023-s-lyubovyu-k-krivomu-rogu-i-ego-zhitelyam.html>

[93] На офіційному вебпорталі міста у описі монументу йдеться: «Оселившись у Кривому Розі він нагадуватиме нам про славне козацьке минуле рідної землі та вселятиме віру і надію на світле майбутнє України» (<https://krmisto.gov.ua/ua/monuments/detail/id/166.html>).

[94] Парад в Кривом Роге у монумента Победы - 8 мая 2019 г. (Весь Кривой Рог, 8.09.2019)

<https://www.youtube.com/watch?v=hUMOmYwDUdU>

[95] В Кривом Роге открыли 22-х метровый памятник Владимиру Великому (2018)

<https://one.kr.ua/news/17698>

[96] Фрагмент території краю на Генеральній карті Новоросійської і Азовської губерній 1778 року // Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 8, 15.

[97] Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым // Пивовар А. В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 10, 15.

[98] Відомості 1779 року про плани переведення зимівників колишніх запорозьких козаків у повітах Новоросійської губернії у державні слободи // Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 20.

[99] Як відбиття таких явлень див. Рапорт Славянської провінціальної канцелярії Новоросійському губернатору Н. Л. Языкову о средствах поощрения бывших Запорожцев к переходу из зимовников в города и слободы. 1779 года, апрѣля 11. // Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 9. 1913. С. 204-215.

[100] Про загальний контекст процесу див. Бойко А. В. Запорозький зимівник в останній чверті XVIII століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVI. С. 126-130; Бойко П. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі сіл та міст Південної України // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. Київ : К.І.С., 2020. С. 257-279.

[101] Рапорт Славянської провінціальної канцелярії Новоросійському губернатору Н. Л. Языкову о средствах поощрения бывших Запорожцев к переходу из зимовников в города и слободы. 1779 года, апрѣля 11. // Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 9. 1913. С. 209-210.

[102] Про роль осадчого у контексті заснування державних слобод у регіоні після 1775 р. див. приклад слободи В'язівки. Багал'їй Д. И. Колонизація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры. Киев: Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1889. С. 60-62.

[103] Справа 1780-1782 років про переселення жителів Єлисаветградської провінції у новозасновані слободи при Херсонському тракті // Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Інгульський степ. Вип. I. 2016. С. 24.

[104] Деталі його біографії невідомі. У реєстрі запорожців Рогівського куреня (1756 р.) згадується Павло Нагай. (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. Київ, 2008. С. 42). Однак підстави для надійного ототожнення його з криворізьким осадчим відсутні.

У метричній книзі Миколаївської церкви Кривого Рогу є запис за 6 червня 1785 р.: «погребен священником Николаем Рѣпчинским житель села криваго рога Павел Нагаец, 70 лет» // Державний архів Одеської області. ф. 37 оп. 3 спр. 10. с. 126 зв. 1785 г. № 9, За вказівку на цю інформацію дякую Станіславу Пікулю.

Historians

f

ГАЛЕРЕЯ

ОГОЛОШЕННЯ

НОВІ КНИЖКИ

ПРО НАС

ПУБЛІКАЦІЇ

[Авторська колонка](#) | [Інтерв'ю](#) | [Інституції історичної науки](#) | [Дискусія](#) |

[Дослідження](#) | [Історія і пам'ять. Важкі питання](#) | [Українська мова](#) | [Post Mazera](#) |

[Забуті жертви війни](#) | [Відео](#) | [Останні публікації](#)

АРХІВ

[Україна Модерна. 2007 – 2010](#) | [Україна в минулому](#) | [УАЩ](#) | [Монографії](#) | [Статті](#)